

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

Šie įvykiai Kijevo ŠA rodo, kad centrinė valdžia neturėjo vieningos politinės taktikos vadinamųjų pakraščių atžvilgiu. Staigus pozicijos pasikeitimas aiškintinas ne tik skirtingų strategijų koegzistavimu valdančiuosiuose sluoksniuose, bet ir besikeičiančių aplinkybių – tiek tarptautinėje arenoje, tiek vidaus gyvenime įtaka.

1861 m. pradžios įvykiai išjudino visą imperiją. 1861 m. vasario 19 d. buvo paskelbtas baudžios panaikinimas. Valstiečiai tapo bendrosios civilinės teisės subjektais, tačiau apie pilietinių teisių suteikimą jiems tegalima kalbėti labai sąlygiškai. Nepaisant šios aplinkybės, valstiečių emancipacija kėlė daug rūpesčių socialiniam imperijos elitui, neaplenkiant ir Lietuvos. Situacija komplikavosi ir Lenkijos Karalystėje. Tų pačių metų vasario 15 d., Varšuvoje kariuomenei vaikant demonstraciją, žuvo 5 demonstrantai, daug buvo sužeistų.

Tada valdžia ryžosi padaryti tam tikrų nuolaidų Lenkijos Karalystėje. 1861 m. kovo 14 d. Aleksandro II įsaku čia buvo įkurtos: Valstybės taryba, tiesa, susidedanti tik iš skiriamų narių; Dvasinių reikalų ir liaudies švietimo komisija, vadovaujama lenko kataliko (jau kovo 15 d. jos direktoriumi paskirtas Aleksandras Wielopolskis); renkamos gubernijų, apskričių ir miestų tarybos; Vyriausioji mokykla.

Peterburge, kaip ir anksčiau, vyravo diferencijuotas požiūris į galimų nuolaidų ribas Lenkijos Karalystėje ir Šiaurės Vakarų krašte. Net Valujevas buvo griežtas šiuo požiūriu: „Karalystėje Rusijos vyriausybė, atsižvelgdama į jos istorinės praeities ypatumus nuo Vienos kongreso iki dabartinio laiko, veikia atsargiai ir nuolaidžiai, o Vakarų gubernijose nėra priežasčių tokiam atsargumui ir nuolaidumui. Priešingai, bet koks nuolaidžiavimas nepaprastai pavojingas ir žalingas. Jis atrodo kaip bejėgiškumas arba abejojimas savo reikalu“¹².

Kur turi mokyti Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?

Nors valdžia nesirengė suteikti naujų nuolaidų Lietuvai švietimo srityje, tačiau kitos aplinkybės, tiksliau, studentų judėjimas vertė ją svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo Šiaurės Vakarų krašte galimybę.

Į įvykius Varšuvoje sureagavo ir universitetų studentija. Kijevo generalgubernatorius Ilarionas Vasilčikovas susirūpino situacija Šventojo Vladi-

¹² Ministrų tarybos 1861 m. liepos 13 d. posėdžio protokolas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 14, l. 19.

miro universitete. Jo turimomis žiniomis, „lenkų kilmės“ Kijevo universiteto studentai siekė priversti vyriausybę uždaryti universitetą, kad vėliau turėtų pretekstą skustis suvaržymais. Vasilčikovas pripažįsta, kad rusiškas universitetas nesugeba integruoti „lenkų“ į rusų visuomenę: „Lenkiško elemento dominavimas universitete sudaro galimybę lenkams uždarame, atskirame nuo rusų rate išlaikyti savo charakterį ir suformuoti savo nuosavus politinius siekius. Todėl manau, kad yra būtina padaryti universitete vyraujančią rusiškąją elementą ir dėl to riboti lenkų priėmimą <...>“¹³. Toks Kijevo generalgubernatoriaus pasiūlymas liudijo ne ką kita, kaip atsisakymą tos politikos, kurią ketvirtajame dešimtmetyje inicijavo tuometinis liaudies švietimo ministras Uvarovas. Jis siekė pritraukti „lenkų“ studentus į rusiškus universitetus ir integruoti, arba, kaip sakoma to meto dokumentuose, „sulieti“ „lenkus“ su rusais¹⁴. Taigi Kijevo generalgubernatorius iš esmės pripažino lenkų civilizacinį pranašumą.

Apie neigiamą Lietuvos jaunimo įtaką rusiškiems universitetams pradėta kalbėti dar svarstant Vilniaus universiteto uždarymo ar reorganizavimo klausimą. Tuometinis universiteto rektorius Vaclovas Pelikanas pastebėjo, kad, uždarius universitetą Vilniuje, Lietuvos jaunimas sieks aukštojo mokslo diplomų kituose imperijos universitetuose ir tada „kenksmingas mąstymo būdas, maištingos nuomonės išplis po įvairias imperijos vietas <...>“¹⁵. Ta pati mintis skambėjo ir svarstant šį klausimą Vakarų komitete. Tik ten dar buvo pastebėta, kad Lietuvos jaunuomenės vykimas ir į užsienio universitetus taip pat nepageidautinas, nes, „vyraujant šiuo metu Europoje laisvamanybės dvasiai, [Lietuvos jaunimas] dar labiau įsitikins savo iškreiptomis pažiūromis ir susiformuos naują kartą, dar priešiškesnę Rusijai“¹⁶. Vėl „lenkų“ studentų keliamas pavojus rusiškuose universitetuose svarstytas Vakarų komitete 1842 m., tačiau ir tuomet valdžia nesiryžo uždaryti rusiškų universitetų durų jaunimui iš Vakarų krašto¹⁷.

¹³ Kijevo generalgubernatoriaus 1861 m. kovo 25 d. raštas III skyriaus viršininkui, *Rusijos federacijos valstybinis archyvas* (toliau – *RFVA*), f. 109, 1861 m., b. 303, d. 1, l. 45–46.

¹⁴ J. T. Flynn, Uvarov and the „Western Provinces“: A Study of Russia’s Polish Problem, *The Slavonic and East European Review*, vol. 64, 1986, No. 2, p. 229, 231.

¹⁵ Л. Пантелеев, Зкрытие Виленского университета, op. cit., c. 55.

¹⁶ Ibid., c. 56.

¹⁷ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 226; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863, Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryž, 1987, s. 217.

Tiek įvykiai Kijevo Šv. Vladimiro universitete, tiek sostinių universitetuose skatino valdžią peržiūrėti politiką aukštojo mokslo srityje. 1861 m. balandžio 13 d. Ministrų tarybos posėdyje svarstytos studentų drausminimo priemonės. Valstybės tarybos narys Sergejus Stroganovas pasiūlė reorganizuoti universitetus į uždaro tipo įstaigas, skirtas tik bajorijai¹⁸. Tą pačią dieną svarstytas Kijevo generalgubernatoriaus siūlymas į Šv. Vladimiro universitetą priimti tik vadinamojo Pietvakarių krašto, t. y. Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijų „lenkus“, o „lenkų kilmės asmenis“ iš Lenkijos Karalystės ir Šiaurės Vakarų krašto siųsti į kitus Rusijos universitetus. Dėl neramumų sostinių universitetuose liaudies švietimo ministras Jevgrafas Kovalevskis negalėjo ryžtis tokiam žingsniui. Įvardijus „lenkų kilmės asmenis“ kaip pavojingus rusiškai universitetinei visuomenei, pasiūlymas padidinti jų skaičių sostinėse, maštant valdžios kategorijomis, galėjo reikšti tik priešiško elemento sustiprinimą vyriausybės pašonėje. Todėl Kovalevskis siūlė paprasčiausiai sugriežtinti „lenkų“ priėmimo į universitetus sąlygas¹⁹, o tai būtų reiškę jų skaičiaus sumažinimą. Valdžia tuomet imtis represinių priemonių prieš lenkus nesiryžo, todėl ir buvo pasirinktas kitas kelias.

Paskelbus apie Vyriausiosios mokyklos steigimą Varšuvoje, lyg ir atkrito nepatikimų studentų iš Lenkijos Karalystės problema. Taip susiklosčius aplinkybėms, išeitis piršosi pati – įsteigti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte ir tokiu būdu apsaugoti vidinių Rusijos gubernijų bei Kijevo universitetus nuo priešiškos agitacijos. Juo labiau kad, kaip rodo prancūzų istoriko Danielio Beauvois tyrimai, tarp sostinių universitetuose studijuojančių „lenkų“ dominavo iš Lietuvos ir Baltarusijos gubernijų kilę jaunuoliai²⁰. Buvo nuspręsta Vilniuje steigti aukštąsias teisės ir medicinos mokyklas su dėstomąja rusų kalba²¹. Liaudies švietimo ministras, gavęs tokį nurodymą, pabandė sužinoti, ar tokią iniciatyvą paremtų vietiniai gyventojai, kaip būtų su pastatais, bei

¹⁸ A. В. Никитенко, *Дневник в трех томах*, т. 2: 1858–1865, Ленинград, 1955, с. 189–190; W. L. Mathes, *The Origins of Confrontation Politics in Russian Universities: Student Activism, 1855–1861*, *Canadian Slavic Studies*, vol. 2, 1968, No. 1, p. 37.

¹⁹ Caro įsaku įsteigtos komisijos 1859 m. liaudies švietimo ministro ataskaitai peržiūrėti žurnalas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 10, l. 72–74; *Дневник П. А. Валуева...*, с. 97.

²⁰ D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie...*, s. 218.

²¹ Caro rezoliucijos projektas (Aleksandro II patvirtintas 1861 m. gegužės 16 d.), *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 10, l. 82.

pasiteiravo, ar jas reikėtų steigti atskirai ar kartu²². Kaip matyti iš šių klausimų, numatomų aukštųjų mokyklų vietos parinkimas bei sandara buvo palikti Vilniaus generalgubernatoriaus ir vietinės švietimo žinybos valdžios nuožiūrai. Ši iniciatyva galėjo būti susijusi su tais metais valdžios koridoriuose svarstyta idėja išskaidyti universitetų fakultetus po atskirus miestus ar net įsteigti vietoj fakultetų atskiras aukštąsias mokyklas, minimalizuojant studentų judėjimą²³.

Vietinė valdžia nepalaikė šio pasiūlymo. Nazimovas pripažino, kad „tokios įstaigos ne tik naudingos, bet [ir] iš esmės būtinos“, tačiau šiuo metu negalima jų įkurti, nes Šiaurės Vakarų krašto visuomenė tai supras kaip „vyriausybės silpnumą ir nuolaidą“, be to, tam nėra nei lėšų, nei patalpų ir paramos iš vietinių gyventojų tikėtis negalima²⁴. Liaudies švietimo ministrui Jevfimijui Putiatinui pritarus šiems samprotavimams, Aleksandras II nurodė kol kas tokios švietimo įstaigos nesteigti²⁵.

Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia

1861 m. antrojoje pusėje suaktyvėjo ir pradėjo dar aiškiau kristalizuotis politinės srovės Lietuvoje. Po rugpjūčio 6 d. demonstracijos išvaikymo institucionalizavosi ir „raudonųjų“ organizacija²⁶. Represinės valdžios priemonės komplikavo Lietuvos „baltųjų“ pozicijas krašto visuomenėje. Reikėjo imtis veiksmų, kurie būtų pateisinę jų politinę taktiką. „Baltųjų“ tikslas buvo taikiomis priemonėmis išgauti nuolaidų kraštui. Būtent šį uždavinį ir bandė spręsti rugpjūčio mėnesį Vilniuje susirinkę Lietuvos „baltųjų“ vadovai Gieysztoras, Zigmuntas Gružewskis, Kauno gubernijos bajorvedis Juozapas Daugirdas, pirmą kartą į tokius pasitarimus atvykęs laikinai ėjęs Gardino gubernijos bajorų vadovo pareigas Viktoras Starzeńskis. Šis konservatyviosios bajorijos

²² Liaudies švietimo ministro 1861 m. gegužės 26 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 3.

²³ S. Brim, *Universitäten und Studentenbewegungen in Rußland im Zeitalter der großen Reformen 1855–1881*, Fr/M, Bern, New York, 1985, S. 45.

²⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. birželio 20 d. raštas einančiam liaudies švietimo ministro pareigas, *RVA*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 4.

²⁵ Liaudies švietimo ministro 1861 m. liepos 17 d. nuolankiausias pranešimas su caro rezoliucija, *ibid.*, l. 6–7.

²⁶ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, s. 121; В. Б. Бикунч, *Революционная организация...*, l. 32.